

Halku'l-Kur'ân ve Rü'yettullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı

Nurullah AGİTOĞLU*

Özet

Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı (Halku'l-Kur'ân) ve Allah'ın görülüp görülemeyeceği (Rü'yettullah), ilk dönemlerden bu yana tartışılan önemli kelimelerin gündeminde olduğu gibi, toplumu da itikadî yönden derinden etkilemiştir. Ehl-i Sünnet âlimleri ile özellikle Mu'tezile arasında sert tartışmalara sebep olan bu konular, hadis şârihlerinin de ilgisini çekmiş ve bunun sonucu olarak şerhlerde bu meselelere yer verilmiştir. Bu çalışmada, Buhârî'nin el-Câmi'us-Sahîhi üzerine İbnü'l-Mülakkın'ın (ö.804/1401) oldukça hacimli olan et-Tavzih adlı şerhi çerçevesinde konuya yaklaşımı ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırma, genel olarak hadis şârihlerinin kelimelerin konularına nasıl yaklaştıklarına dair bir fikir verme çabasını da barındırmaktadır. Hadis şârihleri, kendi dönemlerindeki siyasi ve sosyal şartlardan etkilendikleri gibi, takip ettikleri mezhep ve ekollerin görüşlerini de dikkate almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, Halku'l-Kur'ân, Rü'yettullah, et-Tavzih, İbnü'l-Mülakkın.

Approach of Ibn Al-Mulaqqin to Bukhari's Bâb Titles in the Context of Khalqu-L Qur'an and Ru'yatullah

Abstract

The two most important issues has been discussed in Ilm al-Kalâm since the first term are Khalqu-l Qur'an which is whether the Qur'an was created or not and Ru'yatullah which is whether Allah can be seen or not. Especially these issues has not been only on the agenda of scholars in the sense of political and social society, but also has profoundly influenced muslims in terms of faith. Hadith commentators had opined about these issues which caused deep discussions and controversy among Scholars of Ahl al-Sunnah and Mu'tazilah, when they commented on related narrated hadith. In this study will be examined Ibn al-Mulaqqin's approach to the both issues in the frame of his Tawdheeh which is a quitly bulky commentary book on Buhârî's al-Jâmi al-Sahîh. It is believed that this kind of examining will help to grasp a better understanding of how hadith commentators approached the theological issues which were caused serious different opinions among Islamic scholars. Because the hadith commentators affected by the political and social conditions in their own time as much as sects and schools which they followed.

Key Words: Hadith, Sharh, Khalqu'l-Kur'ân, Ru'yatullah, Tawdheeh, Ibn al-Mulaqqin.

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
nagitoglu@hotmail.com

GİRİŞ

Müslümanlar ilk dönemlerden itibaren dinlerini daha iyi yaşayabilmek için onu anlamaya gayret göstermişlerdir. Bu çerçevede, dinin temel kaynakları olmaları hasebiyle, Kur'an ve sünneti delil almışlar ve bu iki kaynağı yerine göre yorumlamaya çalışmışlardır. Bunun bir sonucu olarak ilmi faaliyetler şeklinde Kur'an tefsirleri ortaya çıktığı gibi, hadis şerhleri¹ de yazılmıştır.

Hadis musannefatı üzerine değişik şerh çalışmaları bulunmaktadır. Özellikle ümmetin kabulüne mazhar olmuş Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Camiu's-Sahih*'i üzerinde geniş şerhlere imza atılmıştır. Bunlardan bir tanesi de oldukça hacimli olan *et-Tavzih Li Şerhi'l-Câmi'is-Sahih*'tir. İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) tarafından hazırlanan bu eserde, özellikle kelimelerine genişçe yer verilmiştir.

Müslüman âlimler arasında sert tartışmalara sebep olmuş kelimeler meseleleri içerisinde Halku'l-Kur'an ve Rü'yettullah öne çıkmaktadır. Bu iki konu, özellikle Selefiyye ve Ehl-i Sünnet âlimleri ile Mu'tezile arasında ciddi görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Bu tartışmalar değişik ilim dallarında ortaya çıkmış eserlere konu olduğu gibi hadis şerhlerinde de kendine yer bulmuştur.

Bu çalışmada, bir hadis şârihi olarak İbnü'l-Mülakkın'ın Halku'l-Kur'an ve Rü'yettullah meselelerine yaklaşımı, onun *et-Tavzih Li Şerhi'l-Câmi'is-Sahih* adlı eseri çerçevesinde incelenecektir.

Konuya girmeden önce İbnü'l-Mülakkın ve eseri hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

I. İbnü'l-Mülakkın'ın Hayatı

Tam adı Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (ö.

1 Hadiste şerh, hadis rivayetlerindeki kelime ve kavramların açıklanması, anlaşılması zor olan yerlerinin izah edilmesi ve bu rivayetlerden çıkarılabilecek hükümlere yer verilmesi vb. demektir. (Bkz. Mehmet Efendioğlu, "Şerh (Hadiste Şerh)" *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 559.)

804/1401) olan İbnü'l-Mülakkın; Şâfiî fakihi, muhaddis ve tabakât yazarıdır. 24 Rebülevvel 723'te (2 Nisan 1323) Kahire'de dünyaya geldi. Fetih'ten sonra Endülüşe yerleşen Medineli Ensar'ın soyundandır.² Babası, ölümünden önce oğlunun himayesini arkadaşı İsâ el-Mağribî'ye vasiyet etti. İbnü'l-Mülakkın'a İbn Tolun Camii'nde tecvid kurallarına göre Kur'an okumayı (telkîn) öğrettiği için, ona nisbetle İbnü'l-Mülakkın denildi. Ancak kendisi bu lakabı sevmez³ ve lakabını İbnü'n-Nahvî diye yazardı. Nitekim Yemen bölgesinde bu lakapla meşhur olmuştur. İbnü'l-Mülakkın, üvey babasından Kur'an okuyup hıfzını tamamladı, Mâlikî fıkhnı öğrendi ve daha sonra da İzzeddin b. Cemâ'nın telkiniyle Şâfiî mezhebine yönelerek Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*'ini ezberledi.⁴ Kahire'nin tanınmış âlimlerinden Arapça, fıkıh ve kıraat dersleri alan ve 1000 hadis cüzü dinlediğini söyleyen İbnü'l-Mülakkın; İskenderiye, Kudüs, Dımaşk ve hac münasebetiyle iki defa gittiği Mekke ve Medine'de tahsilini sürdürdü; birçok âlimle bilgi alışverişinde bulundu.⁵ Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ve Zehebî'den de icâzet aldı.⁶

İbnü'l-Mülakkın tamamen ilimle meşgul olarak fıkıh, hadis, tefsir, tarih, biyografi, kıraat ve Arap dili alanlarında kendini yetiştirdi. Dârü'l-Hadisî'l-Kâmiliyye, Kubbetü's-Sâlih ve Sâbıkıyye ile Hüsâmiyye medreselerinde ders verdi. Talebeleri arasında İbn Hacer el-Askalânî, Veliyyüddin el-İrâkî, Sıbt İbnü'l-Acemî, Takıyyüddin el-Makrîzî, Takıyyüddin el-Fâsî, İbnü'd-Demâmîni, İbn Nâsirüddîn ed-Dımaşkî, İbn Hiccî ve Cemâluddîn İbn Zahîre gibi âlimler bulunmaktadır.⁷

Genç yaşta tahsile başlayıp, geçim sıkıntısı çekmeyen ve iyi bir kütüphaneye sahip olan İbnü'l-Mülakkın erken yaşta telife başlamış,⁸ değişik konularda yaklaşık 300 kitap yazmıştır.⁹ Fakat ömrünün sonlarına doğru kütüphanesinin yanması bazı eserlerinin ortaya çıkmasını engellemiştir.¹⁰

Eyyübîler gibi Memlûkler'in de bölgede Eş'arîliği desteklemeleri İbnü'l-

2 İbnü'l-Mülakkın, Siracüddin Ebü Hafs Ömer b. Ali (ö. 804), *et-Tavzîh Lişerhi'l-Câmî's-Sahîh*, I-XXXVI, Thk. Dârü'l-Felâh Ekibi, Vezâretü'l-Evkâf veş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Katar, 2008, I, (Muhakkikin önsözü) 195, 197.; a. mlf., *Tabakâtü'l-Evliyâ*, Thk. Nureddin Şeribe, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1994, s. 30 vd.; a. mlf., *el-Bülğa Fi Ehâdisi'l-Ahkâm*, Thk. Muhyiddin Necib, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk, Trs., s. 7; Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'ü'l-Lâmi Liehli'l-Karni't-Tâsi*, I-XII, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1992, VI, 100; Suyûtî, Celalüddin Ebü'l-Fazl, *Hüsni'l-Muhadara fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü lhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1967, I, 438.

3 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 196 (Muhakkikin önsözü).

4 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 202 (Muhakkikin önsözü).

5 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 204-205 (Muhakkikin önsözü). Hocalarının isimleri için bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 241-246 (Muhakkikin önsözü) ; *el-Bülğa*, s. 8.

6 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 203 (Muhakkikin önsözü); Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s. 150.

7 Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, s. 150. Öğrencilerinin isimleri için bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I/247-280; *el-Bülğa*, s. 9.

8 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 294 (Muhakkikin önsözü) ; Suyûtî, *Hüsni'l-Muhadara Fi Târîhi Mısır Ve'l-Kâhire*, I, 438.

9 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bülğa*, s. 10 vd; *Tavzîh*, I, 294 (Muhakkikin önsözü). Eserlerinin listesi için bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 295 (Muhakkikin önsözü).

10 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 207 (Muhakkikin önsözü).

Mülakkın'ın bu düşünceyi benimsemesinde etkili olmuş,¹¹ yine aynı dönemde yaygın olan tasavvuf hareketinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Sûfilere dair eserinde verdiği bilgilerden, o sırada yaygın olan bid'at ve hurafeler konusunda tenkidî bakış açısına sahip olmadığı anlaşılmaktadır.¹²

İbnü'l-Mülakkın 26 Rebülevvel 804 (3 Kasım 1401) tarihinde Kahire'de vefat etti. Ölüm gününü 16 Rebülevvel olarak kaydedenler de vardır. Babasının yanına defnedilmiştir.¹³

Çok yönlü bir âlim olarak değişik alanlarda birçok esere imza atmıştır. Eserleri ile ilgili olarak kendisi tefsir, hadis ve diğer alanlarda yaptığı çalışmaların listesini vermiştir.¹⁴

II. et-Tavzih Li Şerhi'l-Câmi'is-Sahih Adlı Eseri

İbnü'l-Mülakkın'ın özellikle hadis ile ilgili birçok eseri bulunmaktadır.¹⁵ Bunların en önemli ve hacimli olanlarından bir tanesi Buhârî'nin *el-Câmi'is-Sahih*'i üzerine yazdığı *et-Tavzih Li Şerhi'l-Câmi'is-Sahih* adlı eseridir. Çalışmamıza konu olan bu şerhine¹⁶ müellif bir mukaddime ile başlamış ve orada sünnetin önemi, konumu, bu hususla ilgili deliller, hüküm ve fetva ehlinin bilmesi gereken noktalar, mutlak, mukayyed, âmm, hâss, nâsih, mensûh vb. ile Hz. Peygamber'in sünnetin korunması ve tebliği ile ilgili teşvikleri gibi konuları ele almıştır.¹⁷

Şerhinde dil tahlillerini bu alanın meşhur kaynaklarından almış, fikhî ahkâmı da sahâbe ve tâbiünun rivayetlerini zikretmek suretiyle istinbat etmiştir. Garîbü'l-hadîs ve İlelü'l-hadîs konularında da bu alanlardaki meşhur âlimlerin görüşlerini ustalıkla kaydederek maharetini ortaya koymuştur.¹⁸ Hadis tekrar ettiğinde veya lafız tekrarında ilk geçen yerde açıklama yapmakla yetinmiştir.¹⁹

Müellif, kitabında isnâd, ricâl ile ilgili problemler, metnin değişik lafızları, garîb kelimeler, el-mu'telif ve'l-muhtelif raviler, sahâbe ve tâbiün ile ilgili tanıtıcı bilgiler, mürsel, munkatı', maktû', mu'dal, mütevatir, âhâd, müdrec, muallel,

11 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, I, 208 (Muhakkikin önsözü).

12 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, I, 228 (Muhakkikin önsözü).

13 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, I, 284 (Muhakkikin önsözü); Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, s. 150.

14 Eserlerinin listesi için bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, I, 295 (Muhakkikin önsözü).

15 Çalışmamızın konusu olan *Tavzih* adlı eserinin yanında başka birçok eseri vardır. Örneğin, Muhtasarı İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehabi alâ Müstedreki Ebi Abdillâh el-Hâkim; *el-Bedrü'l-Münir fî Tahrici Ehâdisi's-Şerhi'l-Kebîr*; *el-İ'lâm bi-Fevâidi Umdeti'l-Ahkâm*; *Tuhfetü'l-Muhtâc ilâ Edilleti Ehâdisi'l-Minhâc*; *İzâhu'l-İrtiyâb fî Marifeti mâ Yeştebihü ve Yetesahhafü mine'l-Esmâ ve'l-Ensâb ve'l-Elfâz ve'l-Künâ ve'l-Elkabi'l-Vâkıa fî Tuhfetü'l-Muhtâc ilâ Edilleti'l-Minhâc*; *el-Bülğa fî Ehâdisi'l-Ahkâm Mimma'ttefeķa Aleyhi's-Şeyhayn*; *Tezkiretü'l-Muhtâc ilâ Ehâdisi'l-Minhâc*; *el-Mukni' fî Ulûmi'l-Hadis*; *et-Tezkire fî Ulûmi'l-Hadis* vb. (Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, s. 151.)

16 İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali b. Ahmed, (ö. 804) *et-Tavzih Li Şerhi'l-Câmi'is-Sahih*, I-XXXVI, Thk. Dârü'l-Felâh Ekibi (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethi yönetiminde), Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüni'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Katar, 2008. Bu çalışmada, müellifin şerhinden kısaca *Tavzih* diye bahsedilecektir.

17 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, I, 334 (Muhakkikin önsözü); II, 10 (Musannıfın önsözü).

18 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, I, 334-335 (Muhakkikin önsözü); II, 10 (Musannıfın önsözü).

19 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, II, 11 (Musannıfın önsözü).

fıkhü'l-hadîs, hadisten çıkarılabilecek fikhî ve usûle dair konular vb. hakkında bilgiler verir.²⁰ Eserin ilk yarısında bu yöntemi uyguladığı, ancak sonradan bazı kısaltmalara gittiği görülmüştür.²¹

İbnü'l-Mülakkın, şerhinde; ez-Zebîdî --- Ebü'l-Vakt Abdülevvel es-Siczî --- ed-Dâvûdî --- Ebû Muhammed es-Serahsî el-Hamevî --- el-Firebrî --- el-Buhârî rivayetine dayanmaktadır.²² Yine hadis veya bab başlığını verdikten sonra, hadis veya bab başlığı ile ilgili açıklamalar yapmıştır.²³

İbnü'l-Mülakkın'ın, o dönemde yaygın olduğu üzere Eş'arî akidesini benimsemiş ve nadiren Selef akidesi doğrultusunda görüşlerini naklettiği belirtilmiştir.²⁴ Eş'arîlerin de çoğu zaman te'vîli kullandığı bilinir.²⁵ Bazen selef akidesine uygun açıklamalar ve bazen de bazı kelamcıların sözlerini nakleder.²⁶ Ancak sadece bir nakilci değildir ve kendi görüşünü de yeri geldiğinde belirten bir tarzı vardır.²⁷

Müellif, *el-Câmiü's-Sahîh*'in bilinen tertibine uymuştur. Tahrîc noktasında en sahih kabul edilen kitabı şerh ettiği için sadece Müslim'in *es-Sahîh*'i ve dört *Sünen*'den tahrîc yapmakla yetinir.²⁸ Şerh yaparken önceki âlimlerin görüşlerini verir, sonra kendi görüşünü destekleyecek şekilde o görüşleri hülasa eder veya kendi görüşünü kaydeder.²⁹

Hicri 763'ün sonlarında başlayıp, 785'in başlarında bitirdiği kitabının telifi yaklaşık 21 yıl sürmüştür. İbn Battâl gibi bazı şârihlerden yararlanmışır.³⁰ Hadis şârihlerinin müstağni kalamadığı bu şerhten İbn Hacer de *Fethu'l-Bârî*'de isim vererek istifade ettiğini söyler. İbn Hacer bazen de İbnü'l-Mülakkın'ı kastederek 'şeyhimiz dedi ki' ifadesi ile ondan bahseder. Nitekim Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî*'sinde de ondan nakiller çoktur.³¹ Bu şerhi, ilk tarafı faydalı son tarafı zayıf diye niteleyenler olmuştur.³²

İbnü'l-Mülakkın'a ait bu eserden söz ederken Kâtib Çelebi (ö. 1656), adının Şevâhidü't-Tavzîh olduğunu ve yirmi ciltten ibaret bulunduğunu,³³ ancak -esas aldığı baskıya göre- kendisinin onu et-Tavzîh diye isimlendirdiğini söyler.³⁴ Şârih,

20 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 337 (Muhakkikin önsözü).

21 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 339 (Muhakkikin önsözü).

22 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 336 (Muhakkikin önsözü).

23 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 336 (Muhakkikin önsözü).

24 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 208 (Muhakkikin önsözü).

25 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 208 (Muhakkikin önsözü).

26 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 227 (Muhakkikin önsözü).

27 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 291 (Muhakkikin önsözü).

28 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 339 (Muhakkikin önsözü).

29 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 339 (Muhakkikin önsözü).

30 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 341 (Muhakkikin önsözü).

31 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 365 (Muhakkikin önsözü).

32 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, I, 367 (Muhakkikin önsözü); Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zumân*, I-II, Dârü İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, Trz., I, 547.

33 Katip Çelebi, I, 547; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiü's-Sahîh", *DİA*, VII, 119; Ramazan Zembil, *İmam Buhârî, Nebevî Hayat Yay.*, İstanbul, 2013, s. 150.

34 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzîh*, II, 11 (Musannıfın önsözü).

hocası Moğoltay b. Kılıç ile Kutbüddin el-Halebi'nin eserlerinden büyük ölçüde faydalanmıştır.³⁵ Millet Kütüphanesi (Feyzullah Efendi, nr. 377-392) başta olmak üzere çeşitli kütüphanelerde eserin muhtelif ciltlerine ait yazmaları mevcuttur.³⁶ Aynı zamanda yayımlanmış olan şerhin bu çalışmada esas alınan baskısı kısaca şöyle tanıtılabilir: İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali b. Ahmed, (ö. 804/1401) *et-Tavzih Lişerhi'l-Câmi's-Sahih*, I-XXXVI, Thk. Dârü'l-Felâh Ekibi (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethi yönetiminde), Vizâretü'l-Evkâf Veş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Katar, 2008.

III. Halku'l-Kur'an ve Rü'yettullah Meseleleri

İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzih* adlı eseri çerçevesinde Halku'l-Kur'an ve Rü'yettullah meselelerine yaklaşımını ortaya koymak amacıyla yaptığımız çalışmamızda, kendisinin görüşlerine geçmeden önce; ilk dönemlerden itibaren çok ciddi tartışmalara sebep olmuş olan Halku'l-Kur'an ve Rü'yettullah konuları hakkında genel hatlarıyla bilgi vermenin faydalı olacağını düşünmekteyiz.

A. Halku'l-Kur'an Meselesi

Allah'ın kelâmı (Kelamullah) meselesi, kelâm ilminde tartışmaların en yoğun olduğu konulardan birini teşkil eder. İslami ilimler içinde Usûlüddin'in 'kelâm' adını, *Kelamullah* meselesinden aldığını söyleyenler dahi olmuştur. *Kelamullahın* en fazla tartışma konusu olan yönü ise, Kur'an'ın hâdis (mahlûk) olup olmadığı meselesidir.³⁷

Ehl-i Sünnetle Mu'tezile arasında cereyan eden Halku'l-Kur'an ihtilâfi, Allah'ın kelâm sıfatıyla yakından ilgili olması dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in Cenâb-ı Hakk'ın ezeli ilmine mi dayandığı, yoksa sonradan mı yaratıldığı konusunda hicri I. asırda ortaya çıkan uzun soluklu tartışmayı ifade eder.³⁸

Asr-ı saadette insanların bir kısmı Peygamber'in sözü olduğunu ileri sürerek Kur'an'ı inkâr ediyor, bir kısmı da Allah'ın kelâmı olduğuna inanıp onu tasdik ediyordu; ilahi kelâmın mahlûk olup olmadığı ise tartışılmıyordu.³⁹

Tarih ve mezhepler tarihi kaynaklarının ittifakla naklettiklerine göre Halku'l-Kur'an meselesinden ilk bahseden Ca'd b. Dirhem, sonra Cehm b. Safvân'dır. Daha sonraları bu ikisine Bişr b. Gıyâs el-Merîsî tabi olmuştur.⁴⁰ Bu görüşün menşeinin

35 Kandemir, s. 119; Zenbil, s. 150.

36 Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", s. 150; Kandemir, s. 119.

37 Mustafa Altundağ, "Kelamullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî-Kelâm-ı Lafzî' Ayırımı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), ss. 149-181, s. 149.

38 Mehmet Çetinkaya, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 109.

39 Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *DİA*, XV, İstanbul, 1997, s. 371; Darimi, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, Tahk. Bedr el-Bedr, ed-Dârü's-Selefiyye, Kuveyt, 1985, s. 159.

40 Dârimî, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, s. 16, 182; a. mlf., *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Saîd Alâ Bişr el-Merîsî el-Anîd*, Tahk. Muhammed Hâmid el-Faykî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1358, s. 106 vd.; Abdulfettâh

daha eskilere gittiği de ileri sürülmüştür. Nitekim bunun, Hz. Peygamber'e büyü yaptığı ve Tevrat'ın da mahlûk olduğunu ileri sürdüğü belirtilen Yahudi Lebid b. el-A'sam'a dayandırılmak istendiği görülmektedir. Sonraki asırlarda Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair görüşün propagandacılarından Bişr el-Merisî (ö. 218) ile babasının, Lebid b. el-A'sam gibi Yahudi olmalarından hareket eden bazı kimseler de, bu görüşün Yahudi menşeli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Problemin Hristiyanlığın tesiri ile ortaya çıkmış olabileceği de ileri sürülmüştür.⁴¹

Halku'l-Kur'an fitnesi kısmen İmam-ı A'zam Ebu Hanife (ö. 150/767) zamanında zuhur etmiş, ancak onun bütün gayretlerine rağmen bu fitne durmamıştır. Halku'l-Kur'an fitnesi, Abbasi Halifesi Me'mûn (ö. 218/833) zamanına kadar gizli-açık devam etmiş, bu halife zamanında tam manasıyla açığa çıkarak yerleşmiştir. Me'mûn'un kendisi bile Mu'tezile'ye kapılarak Kur'an-ı Kerim' in mahlûk olduğu görüşünü benimsemiştir. Ayrıca âlimleri, kadıları, muhaddisleri, hadis râvilerini bu görüşe inanmaya davet etmeye başlamış, hatta zor kullanmıştır.⁴² Bütün bunlar hayatının son senesi olan 218'de vuku bulmuştur. Me'mûn devrini takip ederek gelen bu meselenin ortaya attığı fitne, Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) devirlerinde devam ederek Mütevekkil (ö. 247/861) devrinin başlarına kadar sürmüştür.⁴³ Mütevekkil hilafete geçtiği zaman, bu konuya kendinden önceki üç halifenin gösterdiği ilgiyi göstermemiştir. Hatta 234'te (M. 848) bu görüşün tartışılmasını yasakladığını duyurmuş, böylece devleti ve halkı rahatsız eden bu fitne ortadan kalkmıştır.⁴⁴

Kur'an'ın mahlûk olduğu ya da olmadığı yolundaki görüşlere Ashab devrinde ve onu takip eden yıllarda rastlanmadığı gerekçesiyle Halku'l-Kur'an meselesine dair bir rivayet şayet Ashab'a izafe edilmişse, bu haberin doğruluğundan şüphe etmek gerektiği ve bu konudaki hadislerin de sahih olamayacağı ifade edilmiştir.⁴⁵

Problemin menşei ile ilgili olarak ileri sürülen görüşler ne olursa olsun, Halku'l-Kur'an meselesi bilhassa Mu'tezile tarafından büyük bir hüsn-ü kabul görmüş ve giderek bu mezhebin müdafaasını yaptığı esaslar içerisinde yer almıştır. Mu'tezile yanında Cehmiyye -ki genellikle Mu'tezile de bu isimle anılmıştır-,

Ebü Gudde, *Mes'ele'tü Halku'l-Kur'an ve Eseruha fi Sufüfi'r-Rüvâti ve'l-Muhaddisîn ve Kü'tübi'l-Cerhi ve't-Tadil, Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye*, Beyrut Trz., s. 5; Ayrıca bu eserin tercümesi için bkz. a. mlf., "Halk-ı Kur'an Meselesi", Çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XX, ss. 307-321, s. 308. Ca'd b. Dirhem zındıklık ve ilhad isnadiyle Emevi Devleti'nin sonlarına doğru 118 (M.736) tarihinde katledilmiştir. Cehm b. Safvan da Haris b. Sureye ile birlikte Horasan emirlerine isyan ettiğinden 128 (M. 745) de öldürülmüştür. Bişr b. Gıyasi'l-Merisî ise 218 (M. 833) yılında takriben 70 yaşlarında iken Bağdat'ta vefat etmiştir. (Ebü Gudde, s. 6)

41 M. Hayri Kirbaşoğlu, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitabü'l-Burhan fi Beyâni Hakikatü'l-Kur'ânı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXVIII, Ankara 1986, ss. 427-444, s. 428.

42 İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, I-XIII, Tahk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad, 1420, XIII, 116.

43 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 116.

44 Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yay., Ankara 1989, s. 212 vd.

45 Kirbaşoğlu, s. 427.

Zeydiyye, İmamiyye ve Haricilerin bazıları ile Mürcie ve Rafızadan birçoklarının da bu düşüncüyü kabul ettikleri zikredilmektedir.⁴⁶ Mu'tezilenin bu akideye sahip çıkışı; bunun, mezhebin en önemli esası olan "Tevhid" inancına uygun düşmesi sebebiyledir. Diğer bir görüşe göre ise, Mu'tezile'nin bu akideyi savunmasının sebebi, Kur'an'a lüzumundan fazla değer vermeye taraftar olmamalarıydı.⁴⁷

Ehl-i Sünnet'e gelince; Ashab devrinde söz konusu edilmemiş olan bu meseleyle karşılaşan Tabiun ve müteakiben; müfessiri, muhaddisi ve fakihî ile ehl-i sünnet uleması ittifakla, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olup mahlûk olmadığını savunmuşlar ve aksi görüşü kabul edenlere şiddetle karşı çıkmışlardır.⁴⁸ Kur'an'ın mahlûk olmadığını bilhassa Ashabü'l-Hadis müdafaa etmiş, onlar içerisinde özellikle Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı hadisçiler, "Mihne" olaylarında maruz kaldıkları işkence ve baskılar⁴⁹ dolayısıyla meşhur olmuşlar ve Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünün başlıca savunucuları olarak tarihe geçmişlerdir. Daha sonraları, Eş'arî (ö. 324/963) ve Matürîdî (ö. 333/944) gibi âlimler de Allah'ın kelam sıfatının kadim olduğunu kabul etmişlerdir.⁵⁰

Mu'tezilenin, Kur'an'ın yaratılmadığı hakkındaki akidenin akıldışı olduğunu ileri sürmesi ve İslam'ın kabul etmediği, İsa hakkındaki Hıristiyan akidesi ile karşılaştırmada bulunması dikkate şayandır. Onlar, 'Eğer Allah'ın sözü, Allah gibi ebedi olsa o zaman İslamiyet'le Hıristiyanlığın hiçbir farkı kalmaz. Hıristiyanlık-taki Allah'ın oğlu yerine, Allah'ın kelamı olarak (Kur'an) kaim olmuş olur' düşüncesindedirler.⁵¹

Nitekim Yahudi toplumu içerisinde Tevrat'ın yaratılmışlığı meselesi tartışıldığı gibi, Hıristiyan ilahiyatçılar da benzer tartışmaları kendi kültürleri içerisinde gerçekleştirmişlerdir. İslam kültür atmosferi de tarih içerisinde benzer tartışmalardan kendini soyutlayamamıştır.⁵² Nitekim İslam coğrafyasının fetihlerle genişleyip yabancı din ve kültürlerle karşılaşmasının ve Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanan ilahi sıfatlar mevzuunun Halku'l-Kur'an meselesinin neşv u nema bulmasında etkili olduğu ileri sürülmüştür.⁵³

Kur'an'ın yaratılmış olduğu meselesi, Abbasiler dönemi Müslüman toplumu için büyük bir siyasi ve düşünsel kaosa sebep olmuştur. Tevhid meselesine çok

46 Kırbaoğlu, s. 428.

47 Koçyiğit, s. 217; Kırbaoğlu, s. 428-429; Mu'tezile'nin Kur'an'ı küçümsemeleri ile ilgili görüşleri için bkz. Abdulkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, TDV Yay., Ankara, 2001, s. 96.

48 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 492.

49 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 116.

50 Ebû Mansûr Matürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, Thk. Fethullah Halif, Darü'l-Câmiati'l-Mısıriyye, İskenderiyye, Trz., s. 253 vd.; M. Hayri Kırbaoğlu, s. 429.

51 Bkz. L. İ. Klimoviç, "Kur'anın Mahlûk Olmadığı Doğması", Çev. M. Kemal Atik, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2003), ss. 161-172, s.165.

52 Muharem Akoğlu, "el-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname* VIII, 2005/2, ss. 13-32, s. 13.

53 Fatih Tok, "Ebû Hanife Hakkında İki İddia/İtham: Mürcilik ve Halku'l-Kur'an", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2012, ss. 245-267, s.259.

önem veren, bu yüzden de “Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid” diye isimlendirilmeyi tercih eden Mu'tezile, kelimelerin bir uzantısı olarak, ısrarla Kur'anın yaratılmış olduğu tezini ileri sürmüştür.⁵⁴ Ehl-i sünnet ile Kur'anın yaratıldığı fikrinde olan kişiler arasında çok hararetli tartışmalar yapılmıştır. Taraflar birbirlerinin görüşlerini reddetme ve kendi görüşlerini savunma adına deliller sunarak davalarını ispatlama yoluna gitmişlerdir.⁵⁵

Abbasiler devrinde birçok dinî yorum arasından bir tanesinin ön plana çıkarılıp devletin resmi söylemi haline getirilmesiyle sağlanmaya çalışılan bu otoriter sürecin sona ermesi fazla zaman almamıştır. Toplum içinde iktidara karşı duyulan rahatsızlık ve güvensizlik, yürütülen politikadan vazgeçilmesini zorunlu kılmıştır. Aynı devletin bir yöneticisi tarafından başlatılan bir diğer yöneticisi tarafından da ortadan kaldırılan mihne olayları devletin konjoktürel davrandığını ve birbirine zıt olan her iki hamlede de politik amaçlı olarak başvurduğunu göstermektedir.⁵⁶

Son dönem hadîs ulemâsından Ebû Guddê'ye göre, mihne fitnesinin ateşinin sönmemesinden sonra Halku'l-Kur'an meselesi, ilmi bir tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Fakat bu olay Halku'l-Kur'an'ı kabul edenlerle etmeyenlerin arasını ayıran bir ölçüye dönüşmüştür. Birçok âlimin arasında ihtilaf ve düşmanlık mevzuu olması bir yana, devam eden süreçte âdeta hadislerin isnadında zayıflıkla itham sebeplerinden biri olmuştur. Cerh ve ta'dil kitaplarında Halku'l-Kur'an meselesinden dolayı cerh edilen kimselere birçok misaller bulunmaktadır. Mesela, bir âlimi gözden düşürmek isteyen biri onu “Kur'an mahlûktur” demiş olmakla itham etmiştir. Bu ithamdan Buhârî bile payını almış ve bidatçı olmakla itham edilmiştir.⁵⁷ Bu mesele öyle bir hale gelmiştir ki Ehl-i hadîs bile kendi içinde Halku'l-Kur'an meselesi yüzünden birbirlerini küfürle itham etmişlerdir.⁵⁸ Hâlbuki zarûrât-ı dîniyye arasında yer almayan bu meselenin tekfirle konu teşkil etmediği bir gerçektir.⁵⁹

Toplumlarda meydana gelen kelâmî tartışmalar, içinde geliştiği toplumsal yapının sosyo-kültürel dinamiklerinden bağımsız düşünülemez için Halku'l-

54 Osman Aydın, “Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, Bahar 2006, ss. 39-57, s. 47.

55 Geniş bilgi için bkz. el-Kinânî, Abdülaziz b. Yahya, *el-Hayde ve'ntisariü'l-Menhecî's-Selefi*, et-Tev'iyetü'l-İslamiyye, Cize, Trz. Örneğin yazar Mu'tezileye karşı, Allah'ın Kur'an'da 18 yerde insanı yarattığından bahsetmesine rağmen, 54 yerde Kur'an'dan bahsedip bunların hiçbirinde onun yaratılmış olduğunu belirtmediğini ve buna dair herhangi bir işaretin de olmadığını, ayrıca er-Rahman suresinin ilk iki ayetinde insan ve Kur'an'dan beraber bahsetmesine rağmen burada insanın yaratıldığını buyurduğu ancak Kur'an için yaratmadan söz etmediğini delil getirmektedir. (Kinânî, *el-Hayde*, s. 64)

56 Ramazan Yıldırım, “Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı”, *Milel ve Nihal –İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, Sayı: 1 Ocak-Nisan 2011, ss. 49-69, s. 67.

57 Buhârî de bu tartışmalardan etkilenmiş ve ister istemez Halku'l-Kur'an tartışmasına müdahil olmuştur. Buhârî'nin yaşadığı dönem bu tartışmaların en yoğun olarak yaşandığı zamandır. Bu sebeple *Sahih-i Buhârî*'de bu konuyla ilgili bolca tasnifler, bâb başlıkları kullanılmıştır. Buhârî zaten Halku ef'ali'l-'ibad ve'r-redd 'ale'l-Cehmiyye eserini bu konuya hasretmiştir. (Çetinkaya, s. 111.)

58 Hansu, s. 299.

59 Yavuz, s. 374.

Kur'an meselesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında meselenin, özellikle Arap-Mevali ilişkisinden kaynaklanan sorunların ortaya çıkardığı veya iki farklı kitlenin birbirleriyle hesaplaştığı bir alan olma özelliği göze çarpmaktadır.⁶⁰

Bu olayların sadece bir inanç mücadelesi şeklinde ortaya çıkmış olmadığı, siyasi mülahazaların da olayların akışında rol oynadığı ve mevcut idarenin, siyasi muhaliflerini sindirmek için bu meseleyi bahane ettiği de söylenmiştir.⁶¹

B. Rü'yettullah Meselesi

Rü'yettullah ifadesi, ru'yet (görmek) ve Allah kelimelerinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Kısaca "Allah'ın görülmesi" manasındaki bu terkip, İslam literatüründe ve özellikle Kalam ilminde bir terim olarak "cennet ehlinin Allah'ı görmesi" diye tanımlanır.⁶²

Rü'yettullah meselesi⁶³ hicri II. Asrın ortasında tartışılmaya başlanan itikadi konulardan olup; Sümeniyye ile Allah'ın varlığı hususunda tartışma yapan Cehm b. Safvan, Allah'ın duyularla algılanamayan bir varlık olduğunu, insanın ruhunu göremediği gibi Allah'ı da göremeyeceğini söylemiştir. Cehm, Allah'ın gözle görülemeyeceğini önce akıl yürüterek ispatlamaya çalışmış daha sonra gözlerin Allah'ı idrak etmediğini açıklayan müteşabih ayeti kendi anlayışı doğrultusunda teville tabi tutmuştur. İbn Rüşd rü'yettullah tartışmalarının ortaya çıkışını Mu'tezilenin ulûhiyet anlayışına bağlar.⁶⁴

Allah'ı görme meselesi, İslamiyet'ten önce Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da bahis konusu olmuştu. Ancak İslamiyet'in ilk yıllarında pek yaygın olmayan ve önemsenmeyen bu konu, bir iki asır sonra Müslüman bilginler arasında en çok tartışılan inanç meselelerinden biri haline geldi. Rü'yettullah meselesi hakkında hicri II. asırda çeşitli görüş ve düşünceler ortaya çıktı. Bunlardan biri de "Allah'ın hem dünyada, hem ahirette görülmesinin imkânsız olduğu" şeklindeydi. Bu görüşü savunanlar önemsiz ve tanınmayan simalar değil, aksine etkili kişilerdi. Bunların başında daha sonra "Mu'tezile ve Cehmiyye" diye adlandırılan fırkalara mensup olan âlimler gelmekteydi. Genellikle akli yöntemleri kullanarak iddialarını ispat etmeye çalışan Mu'tezile bilginlerini söz konusu düşünceye sevk eden, şüphesiz Allah'ı yaratılmış varlıklara benzeten (Müşebbihe) ve Ona cisimlik isnat eden (Mücessime) şahısların fikirleri olmuştu. Bu fikir sahipleri teşbih ve teci-

60 Akoğlu, Muharrem, "el-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname* VIII, 2005/2, ss. 13-32, s. 13-14.

61 Kırbaçoğlu, s. 429-430.

62 Geniş bilgi için bkz. Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer, *Kitabü'r-Rü'ye*, nşr. İbrahim Muhammed el-Ali-Ahmed Fahri er-Rifai, Zerka, 1990; Temel Yeşilyurt, "Rü'yettullah", *DİA*, XXXV, 311-312; Hikmet Akdemir, "Taberi'ye Göre Rü'yettullah Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı:III, ss. 7-26, s. 7.

63 Rü'yettullah ile ilgili çeşitli eserler için bkz. Yeşilyurt, XXXV, 313.

64 Bkz. İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed el-Harranî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, Tahk. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Darü'l-Vefa, el-Mansûra, 2005, V, 173-174; Yeşilyurt, 311-312.

min bir sonucu olarak, aralarında bazı küçük görüş ayrılıkları olmakla beraber, Allah'ın hem dünyada hem ahirette görülebileceğini savunuyorlardı. Mu'tezile mezhebinin Abbasi halifelerinin desteği ile görüşlerini hâkim kılma gayretlerinin hemen öncesinde, onlara tepki gösteren ve kendilerine Ehl-i Hadis denen üçüncü bir grup daha tartışmaya dâhil oldu. Başını Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) çektiği ve daha sonra ehl-i sünnet diye adlandırılan mezhebin görüşlerinin şekillenmesinde büyük rol oynayacak olan bu grup, sahih hadislerle dayanarak "Allah'ın ahirette görüleceğini" ispat etme çabası içine girmişlerdir.⁶⁵

Allah'ın görülmesi demek olan ru'yetullah, dünyada⁶⁶ ve ahirette olmak üzere iki şekilde söz konusu olmuştur.⁶⁷ Allah'ın ahirette görülmesi hususunda, Kur'an'da buna delalet eden ayetler⁶⁸ ve konuyla ilgili hadislerle dayanan hadisçiler arasında bir ittifak meydana geldiği ifade edilmiştir.⁶⁹ İlgili rivayetleri esas alan bu hadisçiler, kıyamet günü Allah'ın görüleceği noktasında⁷⁰ hiçbir şüpheye düşmediklerini, onu kâfirlerin değil sadece müminlerin göreceğine inandıklarını beyan etmişlerdir.⁷¹

Allah'ı görmenin onun maddi bir varlık olması sonucunu beraberinde getireceği ve böyle bir şey de kabul edilemeyeceği için; Selefiyye ve sünni kelimcılara göre bu görme yer, cihet vb. olmadan, keyfiyeti bilinmeden, yorumlama ve açıklamaya konu olmayacak bir mahiyette gerçekleşecektir.⁷²

Mu'tezile, Haricîler ve bazı Mürcie fırkaları ayetlerin zâhir manalarını tevildere ve fakat ru'yeti isbat eden hadislerle hiç değer vermeksizin Allah'ın görülebileceğini, görülmesinin imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷³ Mu'tezile'nin,

65 İbn Teymiyye, V, 173-174; Akdemir, s. 7-8; Akdemir, rü'yetullah'ın ahirette gerçekleşeceği ile ilgili şöyle bir akli yorumda bulunmaktadır: "İnsanlar yaratılış itibarıyla sevdikleri şeyleri mutlaka görmek isterler. Bu arzu, tatmin edilmediği süre ile doğru orantılı olarak artar ve nihayet bir tutkuya dönüşür. Şayet o sevdikleri şeyi, hiç görmemişlerse o zaman bu tutkuya bir de merak eklenir. Cennette insanların bütün istekleri yerine getirileceğine göre, "Allah'ın cemalini, bir şekilde kendisini seven kullarına göstererek bu merakı gidermesi" akla daha yakın gözükmektedir." (Akdemir, s. 25.)

66 Allah'ın dünyada görülmesinin imkânsızlığına şöyle bir açıklama getirilmiştir: Eğer dünyada da görülsedyi, gayba iman etmenin bir anlamı olmazdı. Kâfir küfre girmemiş, âsi isyan etmemiş olurdu. Dolayısıyla dünya imtihanı anlamsız hale gelirdi. (Bkz. Dârimi, *er-Redd Ale'l-Cehmiyye* s. 105.)

67 Kırbaçoğlu, s.292; Temel Yeşilyurt, s. 312.

68 el-Kıyame, 75/22-23; el-Mutaffifin, 83/15.

69 Koçyiğit, s. 172; Kırbaçoğlu, s. 292.

70 Örneğin, Yunus 10/26. ayette yer alan "ziyade" kelimesi, Sünni müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından "ru'yetullah (Allah'ı görme) veya lîka (Allah'a kavuşma)" olarak tefsir edilmiştir. (Burhan Baltacı, "Yunus 10/26. Ayette Yer Alan 'Ziyade' Kelimesinin 'Ruyetullah' Olarak Anlaşılmasında Ehl-i Sünnet İnanıcının Etkisi", *Diini Araştırmalar*, Cilt:8, S. 24, ss. 293-304, s. 304.)

71 Dârimi, *er-Redd Ale'l-Cehmiyye*, s.87; a.mlf., *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Said Alâ Bişr el-Merisi el-Anîd*, s. 59; İbn Huzeyme, Ebubekr Muhammed b. İshâk, Kitabu't-Tevhid ve İsbâtü Sıfâtü'r-Rabb Azze ve Celle, I-II, Tahk. Abdulaziz b. İbrahim eş-Şehvân, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1994, s. 421 vd; İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Battâl el-Bekrî (ö.449), *Şerhu Sahihî'l-Buhârî* I-X, Tahk. Ebu Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, X, 454 vd.; Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 181.

72 Matürîdî, s. 77 vd.; Nureddin es-Sâbunî, *el-Bidaye fi Usûl'id-Din*, nşr. Bekir Topaloğlu, DİB Yay., Ankara 1995, s. 41-43.

73 İbn Teymiyye, V, 173-174; Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 6.

Allah'ın hem dünyada hem de âhirette görülebileceğini eşit derecede kabullenmemesi; onların tevhid ve cisim olma vasfını, Allah'tan nefyetme düşünceleriyle doğrudan alâkalıdır. Çünkü Mu'tezile'ye göre Allah'ın görülebileceğini varsaymak, O'nun bir mekân ve cihette yer aldığı sonucunu da beraberinde getirir. Bundan dolayı Mu'tezile, ne şekilde olursa olsun Allah'ın ne dünyada ne de âhirette görülebileceği düşüncesine olumlu yaklaşmamaktadır.⁷⁴

Rü'yeti kabul eden Ehl-i Sünnet ile reddeden Mu'tezile, Hâricîler ve Mürcie'nin kullandıkları deliller aynıdır. Bu konuda hadisleri red, âyetleri ise tevil eden Mu'tezile; iddialarını ispatta naklî delilden ziyade akli delile değer vermiştir. Onlara bu konuda Hâricîler ile Mürcie'den bazıları da katılmıştır. Rü'yetin imkânını kabul eden Ehl-i Sünnet kelmacıları ayetlerin zahir manalarına istinad ederken, Mu'tezile aynı ayetleri tevil ederek⁷⁵ rü'yetin imkânsızlığına inanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili olarak zikredilen ayetleri akıllarına uygun görmeyen Mu'tezile'ye göre bu durum Allah için bir mekân ve yön tahsisini gerektirir. Bu ise, Allah Teâlâ'nın bir cisim olmasını icap ettirir.⁷⁶

Bu mesele, hem bir inanç konusu değildir hem de bir başka dünya ile ilgili olması dolayısıyla, aklın dar çerçevesi içinde halledilebilecek bir mesele değildir. Biz kıyametin durumlarını Kur'an'dan ve sahih hadisler vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. Burada mühim olan husus; bu haberlerin, sahiplerinin kastettikleri manaya uygun bir şekilde değerlendirilmeleridir ve aklın rolü de bu değerlendirmede bahis konusu olabilir. Aksi halde, ulaşılan netice, keyfi bazı tahminlerden başka bir mana ifade etmez.⁷⁷

Rü'yettullah konusu sadece İslam'da değil, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da önemli bir yere sahiptir. İnsanların ve medeniyetlerin farklı kültürlerden etkilediği hususu göz önünde tutulduğunda, bu konunun dinlerde ortak bir fenomen oluşunun yadırganmaması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁸

IV. İbnü'l-Mülakın'ın *et-Tavzih* Adlı Eseri Çerçevesinde Halku'l-Kur'an Ve Rü'yettullah Konularına Yaklaşımı

A. İbnü'l-Mülakın'ın Halku'l-Kur'an Konusuna Yaklaşımı

Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-Sahih*'inde Kitabü't-Tevhid'in 32. babı şöyle başlar:

74 Ömer Pakış, "Rü'yettullah ile İlişkilendirilen Ayetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdi Abdulcebbar ve Zemaşeri Örneği), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21 (2001/2), ss. 55-79, s. 55-56.

75 "Hz. Peygamber devrinden beri tenzih inanan Müslümanlar, teşbih ve tecsime delâlet eden ayetler bahis konusu olduğu zaman, bu ayetlerin zahirine inanmanın gerektiğini ileri sürüyorlar; fakat bu ayetlerin şerh ve izahına yahut teviline gerek görmüyorlardı. Çünkü onlara göre bir ayetin tevil, Allah'ın sözü değil, tevil yapan kimsenin sözünden ibaret olurdu. Yine tevil neticesinde elde edilen mananın Allah'ın âyetle kastettiği manaya uygun olduğunu ileri sürmek de mümkün değildi." (Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet*, s. 15.)

76 Hüdaverdi Adam, "İslam Kelamında Rü'yettullah Ve İbn Arabî'nin Görüşleri", <http://www.angelfire.com/ct/v/hudaverdi/directormakale/RUYETULLAHVEIBNARABI.htm> 16.06.2014.

77 Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Rü'yet*, s. 98.

78 Selim Özarlan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yettullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11 sayı.1 ss. 275-294, s. 275.

“Allah'ın huzurunda, kendisinin izin verdiği kimselerden başkasının şefâati fayda vermez. Nihayet onların yüreklerinden korku giderilince: “Rabbiniz ne buyurdu?” derler. Onlar da, “Hak olanı buyurdu” derler. O, yücedir, büyüktür.” (Sebe', 23) ayeti babı.

Burada Allah Teâla, “Rabbiniz ne yarattı” dememiştir. Şöyle buyurmuştur: “Onun izni olmadan onun katında kim şefaata edebilir?” (el-Bakara, 255)

Mesrûk, İbn Abbâs'tan naklen dedi ki: Allah vahyi ile konuştuğunda göklerin ehli bir şey işitti. Kalplerinden korku giderilince ve ses durunca, onun Hakk (ın sesi) olduğunu anladılar. “Rabbiniz ne buyurdu”, onlar “Hakk olanı buyurdu” (Sebe', 23) diye nida ettiler. Câbir'den, Abdullah b. Üneys'in şöyle dediği nakledildi: Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu işittim: “Allah kullarını haşreder. Onlara yakın olan gibi, uzak olanın da işiteceği bir sesle seslenir: Ben Melik'im (her şeyin sahibi), ben Deyyân'im (hesaba çeken).”⁷⁹

Yukarıdaki bölümle ilgili olarak İbnü'l-Mülakkın şöyle bir açıklamada bulunur: “Buhârî, “Rabbiniz ne buyurdu (Sebe', 23)” ayetinde “Rabbiniz ne yarattı?” denmemesini, onun kelamının zatı ile kadîm, sıfatları ile kâim, onunla beraber hep var olup hep var olacağına, onun kelamının yaratılmışların kelamına benzediğine ve harflerden müteşekkil olmadığına delil olarak alır.”⁸⁰

Mu'tezile'nin farklı düşündüğünü belirten İbnü'l-Mülakkın, onların Allah'ın kelamını nefyederek O'nun kelamının, O'nun fiili ve yaratmasından kinaye olduğunu iddia ettiklerini aktararak şöyle devam eder: “Mu'tezile, bunun Arapların dilinde yaygın bir kullanım olduğunu söyler. Bir adam eliyle yaptığı hareket için, ben elimle şöyle dedim, der. Onlar, elin hareketini kastederler. Sözün ancak organlar ve dil ile bir şey ifade edeceğini belirterek, Allah için kelamına delalet edecek organların düşünülmemeyeceğini, çünkü onun cisim olmadığını ifade ederler. Buhârî de onlara bu babın birinci hadisini delil olarak getirip görüşlerini reddeder.”⁸¹

İbnü'l-Mülakkın, Mu'tezile'nin görüşlerini verdikten sonra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın bu konudaki akidesinin; Allah'ın dilediği zaman, dilediği şekilde, dilediği şeyle, harflerle, yaratılmışlarınkine benzemeyecek şekilde hakiki bir kelamla konuştuğu yönünde olduğunu belirtmektedir.⁸²

Yine Mu'tezile'ye karşı, bab başlığında geçen ayetle ilgili olarak; “Rabbiniz ne dedi?” sözünün, onların korkularından dolayı anlayamadıkları bir sözü işittiklerine delalet ettiğini, onların “Rabbiniz ne yarattı?” değil de “Rabbiniz ne dedi?” ifadesini kullanmış olduklarını, zira meleklerden de “Hakk'ı dediler.” şeklinde hikâye edilmesinin bunu teyit ettiğini ifade etmektedir.⁸³

79 Buhârî, Tevhid, 32; İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 409.

80 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 412.

81 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 412.

82 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 412. (1. dipnot)

83 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 412.

Nitekim o, Hakk'ın Allah'ın sıfatlarından olduğunu ve haktan başkasının O'na izafe edilemeyeceğini, çünkü O'nun kelamının batıl olmasının düşünülmemeyeceğini söyleyerek şöyle devam eder: "Eğer ondan sadır olan söz, yaratılmış ve fiil olsaydı, onlar "ne dedi?" diye sorduklarında, şöyle derlerdi: Bir insan, bir at, yaratılmışlardan bir şey mi yarattı? Allah'ın sözünü, sözlerin bir vasfı olan hak ile tavsif ettiklerine göre, onun sözünün yaratma ve meydana getirme anlamında olması caiz değildir."⁸⁴

Yine İbnü'l-Mülakkın'ın konu sadedinde ortaya koyduğu yaklaşımına verilebilecek başka bir örnek de şudur: "Aynı şekilde Allah'ın Hz. Âdem'e "Ey Âdem" diye seslenmesi⁸⁵ de onun kelamının duyulan bir kelam olduğunu gösterir. Eğer o (kelam) yaratma anlamında olsaydı, (Hz. Âdem) duyulan şeylere cevap olacak şekilde "Buyur Ya Rabbi" diye cevap vermezdi. Aynı şekilde Hz. Aişe'nin "Rabbi, ona müjdelemesini emretmişti."⁸⁶ Sözü de bu (müjdelemenin) Allah'tan işitilen bir söz olduğunu gösterir. Eğer (sözü) yaratılmış olsaydı, Rabbinden kendisi için bir müjde olduğunu anlamazdı."⁸⁷

İbnü'l-Mülakkın, Mu'tezil'e karşı yukarıda sunduğu delillerden sonra Halku'l-Kur'an ile ilgili üç görüşün ortaya çıktığını ifade eder:

1. Ehl-i Hakk'ın görüşü ki, Kur'an'ın Allah'ın sözü olup yaratılmış olmadığı yönündedir. Onlar bununla, onun zatıyla kâim olan kelamını kastediyorlar. O kelam bölünmez, parçalanmaz ve yaratılmışların kelamına benzemez bir özelliktedir. Çünkü o kelamın sahibi, diğer kelam sahiplerine benzemez. O'nun sözleri "kelimât" olarak nitelendirilir. Zira "Allah'ın kelimeleri (كلمات) tükenmez. (Lokmân, 27) ayetinde ta'lîl (veya ta'lim) yoluyla böyle denmiştir. Çünkü o hakikatte bir kelimadır ve ondan ibarettir."⁸⁸
2. Hâriciye, Mürcie, Cehmiyye ve Neccâriyye onun mahlûk olduğu görüşündedirler. el-Belhî ve onun görüşünde olanlar der ki: Kur'an muhdestir ama mahlûk değildir. Ma'mer der ki: Allah, konuşmamıştır. Çünkü konuşan konuşma fiilini yapandır. Kelam da seslerden ibarettir.⁸⁹
3. Üçüncü bir görüşe göre de bazıları, bu konuda tevakkuf etmenin vacip olduğunu söyler. Yani o ne mahlûktur, ne de gayrı mahlûktur.⁹⁰

Yukarıda da görüldüğü üzere İbnü'l-Mülakkın, Halku'l-Kur'an konusunda

84 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 413.

85 Allah, "Ey Âdem" diye buyurur. Âdem de: "Buyur Rabbim emrine amadeyim, hayır *senin* iki elinde" der. "Allah sana *zürriyetinden* cehenneme girecek olan kısmını çıkarmanı emreder" diye kendisine seslenilir. Bkz. Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Tevhîd, 32.

86 Hz. Aişe, Hz. Hatice kadar hiçbir kadına imrenmediğini, zira Rabbinin ona cennette bir ev müjdelediğini belirtmiştir. Bkz. Buhârî, Tevhîd, 32.

87 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 413.

88 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 413.

89 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 414.

90 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 414.

Ashabu'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet gibi düşündüğünü, Mu'tezile'ye karşı ortaya koyduğu delillerle göstermiştir. Yani ona göre Kur'an mahlûk değildir. Bab başlığından yola çıkarak Buhârî'nin de bu görüşte olduğunu tespit etmiş, şerhi bağlamında bu konuyu gerekçeleri ile tartışarak Kur'an'ın yaratılmış olamayacağını, kelimanın onun zatiyla kaim olan bölünmez, parçalanmaz ve yaratılmışların kelimasına benzemez bir vasıfta olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda üç temel yaklaşımın olduğunu belirtirken de Ashabu'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet'in görüşünü "Ehl-i Hakk'ın görüşü" şeklinde nitelendirmiştir.

Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahîh*'inde Kitabü't-Tevhid'in 33. Babı şöyledir: "Allah'ın Cebrail ile kelamı ve onun meleklerle seslenmesi hakkında bab."

Ma'mer dedi ki: "Sana Kur'an verildi.(Neml, 6)" hakkında; sana verildi, sen de onu aldın, yani onlardan aldın, demektir. "Âdem, Rabbinden kelimeler aldı (el-Bakara, 37)" ayeti de böyledir.⁹¹

Babın ilk hadisi de şöyledir: Bana İshâk, Abdussamed'den, o Abdurrahmandan –İbn Abdullah b. Dînâr-, o babasından, o Ebû Sâlih'ten, o Ebû Hureyre'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu haber verdi: "Allah bir kulunu sevdiğinde Cibril'e, Allah falan kulu sevdi sen de sev, diye nida eder. Cibril de o kişiyi sever. Semaya, Allah falan kulu sevdi, siz de sevin, diye nida eder. Semâ ehli de o kişiyi sever ve o kişi yeryüzü ehli arasında makbul bir kişi kılınır."⁹²

İbnü'l-Mülakkın, bu babın da (33. bab) önceki bab (32. bab) gibi Allah'ın kelamı, onun kelimasını Cibril ve meleklerle duyurmasının ispatı hakkında olduğunu ifade ederek şöyle devam eder: "Zâtı ile kâim olan ve yaratılmışlarinkine benzemeyen bu kelamı ondan iştiriler. (Bu kelam) harflerden ve ağızla söylenmekten uzaktır. Dil, iki dudak ve aletlerle söylenmeye ihtiyacı yoktur. Onun hakikati, duyulan ve anlaşılan olmasıdır. Kelamında organlara ve aletlere ihtiyaç duymak Allah'ın şanına yakışmaz. Birisi, ancak aletlerle ve organlarla konuşulur düşüncesindeyse o, teşbîh anlayışına düşer. Buna göre de Allah hakkında mahlukların hükmü ile hüküm vermiş olur. "Hiçbir şey ona benzemez. (eş-Şûrâ, 11)" ayetine de muhalefet etmiş olur."⁹³

Yukarıda İbnü'l-Mülakkın'ın, Allah'ın şanına yakışmayacağı ve teşbîh anlayışına düşmeyi beraberinde getireceği için Allah'ın kelamının yani Kur'anın mahlûk olamayacağını gerekçelendirerek ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir.

Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahîh*'inde Kitabü't-Tevhid'in 34. babı şöyle başlar: "Allah'ın "Onu, ilmiyle indirdi ki, melekler de buna şahittirler (Nisa, 166)" ayeti hakkındaki bab. Mücahid dedi ki: "Emir, bunların arasında durmadan iner (Talâk,

91 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 416.

92 Buhârî, *Tevhid*, 33.

93 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 418.

12)” ayeti, yedinci gök ve yedinci yer arasında olanı kasteder.”⁹⁴

Burada yine İbnü'l-Mülakkın, “Onu, ilmiyle indirmiştir” ayetinin Kaderiyye'nin Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair delili olamayacağını belirterek şöyle demektedir: “Zira Allah'ın kelamı zâtı ile kâim ve kadîmdir. Kıdem sahibinin sıfatının da kadîm olması gerekir. Buradaki indirmekten ((انزال) maksat, mükellef kullarına kitabının manalarını ve onlara farz kıldığı feraizi anlaşılır hale getirmektir. Onu indirmesi, yaratılmış ve bir yerden bir yere hareketi ve intikali mümkün olan cisimleri indirmek gibi anlaşılmalıdır. Zira Kur'an ne cisim ne de mahlûktur. Bir yerden bir yere hareket ve intikal gibi fiiller Allah için, onun kelamı ve bütün sıfatları için muhaldir.”⁹⁵

Burada da İbnü'l-Mülakkın'ın Kaderiyye ile tartışmaya girerek, onların “indirdi” kelimesinden yola çıkarak Kur'an'ın mahlûk olduğu sonucuna varmalarını eleştirmekte ve bu kavramın Allah için kullanıldığında kullarınkinden farklı bir anlamla anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.

Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahîh*'inde Kitabü't-Tevhîd'in 36. babının başlığı şöyledir: “Allah'ın kıyamet günü peygamberler ve başkaları ile kelamı hakkındaki bab.”

Bab içerisinde konuyla ilgili rivayetler şöyledir: “Bize Yusuf b. Râşid, Ahmed b. Abdullah'tan, o Ebû Bekr b. Ayyâş'tan, o Humeyd'den, o Enes'ten, o da Hz. Peygamber'den şöyle işittiğini haber verdi: Kıyamet günü şefaath için izin isterim. Ya Rabbi, kalbinde hardal tanesi kadar (iman) olanı cennete koy, diye talepte bulunurum. Onlar cennete girerler. Sonra, kalbinde en küçük şey kadar (iman) olanı da cennete koy derim. Enes dedi ki: (en küçük şey derken) Hâlâ Hz. Peygamber'in parmaklarına bakar gibiyim.”⁹⁶

Bize Ali b. Hucr, İsa b. Yunus'tan, o A'meş'ten, o Hayseme'den, o Adiy b. Hâtim'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletti: Sizden her birinizle Allah perdesiz ve tercümansız konuşacaktır. Sağına bakacak ve sadece amelinden daha önce yaptıklarını görecek, soluna bakacak ve sadece amelinden yaptıklarını görecek, önüne bakacak sadece yüzüne doğru cehennem görecek. Bir hurma parçasıyla dahi olsa cehennemden korunun.”⁹⁷

İbnü'l-Mülakkın, Allah'ın melekleri ile konuştuğu gibi, dünyada gözlerin kendisini görmesine müsaade etmemesine rağmen ahirette bu perdeyi kaldırıp müsaade edeceği ve peygamberleri ile de konuşacağını, zira “Onun ile Allah arasında tercüman yoktur” hadisinin bu hususu teyit ettiğini belirtir.⁹⁸

Bu babdaki tüm hadislerin⁹⁹ Allah'ın kulları ile konuşacağına dair oldu-

94 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 420.

95 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 422.

96 Buhârî, *Tevhid*, 36.

97 Buhârî, *Tevhid*, 36.

98 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 459.

99 Bkz. Buhârî, *Tevhid*, 36.

ğunu ifade eden İbnü'l-Mülakkın; şefaath talep edilmesi ile ilgili hadislerde Hz. Peygamber'e "kalbinde hardal tanesi kadar iman olanı ateşten çıkar" sözü ile "İzzetim ve celalime ant olsun ki, Lailahe illallah diyeni mutlaka çıkaracağım" sözlerinin, onun Resülü ile konuşacağına delalet ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁰

Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahih*'inde Kitabü't-Tevhid'in 37. babının başlığı şu şekildedir: "Allah'ın "Allah Musa ile konuştu (Nisa, 164)" ayeti hakkındaki bab."

"Buhârî, kelim sıfatı ve Allah'ın mütekellim oluşunu ispatlamak için "Allah Musa ile konuştu (Nisa, 164)" ayetini delil getirmektedir"¹⁰¹ diyen İbnü'l-Mülakkın, "Allah'ın kelamını duyuncaya kadar. (Tevbe, 6)" ayetinin mecaz olduğuna hamledilmesi gerektiğini ifade ederek manasının şöyle olacağını belirtir: "Allah'ın kelamının kıraat ve tilavetini duyuncaya kadar." Bu ayeti hakikate hamledenlerin yanlış yaptıklarını da şöyle aktarır: "Bazıları, bunu hakikate hamleder ve şöyle derler: Bizimle Hz. Musa ve bizim peygamberimiz arasındaki fark, bizim Allah'ın kelamını kelim (sıfatı) vasıtasıyla duymamızdır. O (Hz. Musa) ise vasıtasız olarak Allah'ın kelamını duymuştur." Burada, Allah'ın kelamının yaratılmışların kelamına benzememesinin, seslerin birbirine benzememesinden daha açık olduğunu, bu kelamın mahiyetini bilmediğimize göre, onun duyulan bir şey olduğunu iddia edenlerin sözünün de boşa çıkacağını ifade ederek, "aslında duyulan şey okunan (Kur'an) değil, o Kur'an'ı tilavet etme ve okuma işidir." sözünü naklederek tartışmayı bitirmeye çalışır.¹⁰²

Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahih*'inde Kitabü't-Tevhid'in 42. babının başlığı şu şekildedir: "O her gün (her an) yeni bir işle meşguldür. (er-Rahman, 29)" ayeti, "Rablerinden kendilerine ne zaman yeni bir zikir/ihtar gelse... (el-Enbiya, 2)" ayeti, "Sen bilmezsin; olabilir ki Allah, bunun arkasından bir iş (durum) oluşturur. (Talâk, 1)" ayeti ve onun iş oluşturmalarının mahlûklarinkine benzememesi ile ilgili "O'nun benzeri gibi olan hiçbir şey yoktur. O, işitendir, görendir. (eş-Şûrâ, 11)" ayeti hakkındaki bab.

İbnü'l-Mülakkın, Buhârî'nin, bu babda Allah'ın kelamının mahlûk olması vasfı ile muhdes olması vasfı arasındaki farkı ortaya koymayı amaçladığını söyler. Buhârî, onun mahlûk olmasını reddetmiş, muhdes olma vasfını ise, "Rablerinden kendilerine ne zaman yeni bir zikir gelse... (el-Enbiya, 2)" ayetine dayanarak caiz görmüştür. Bu görüşün bazı Mu'tezile ve bazı Ehl-i Zahir'e ait¹⁰³ olduğunu belirten İbnü'l-Müllakkın, bunun isabetli bir yaklaşım olmadığını vurgular: "Çünkü ayette zikredilen muhdeslik vasfı, Allah'ın kelamının kendisi için söz konusu değildir. Çünkü muhdes, mahlûk, münşe' ve muhtera' gibi kavramların hepsi eş anlamlı olup aynı şeyi ifade etmektedir. Onun zâtı ile kâim olan kelamının mahlûk olması

100 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 459.

101 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 469.

102 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 470.

103 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 502.

caiz değilse, muhdes olması da caiz olmaz.¹⁰⁴ Bu böyle olduğuna göre ayette zikredilen muhdes vasfının Resûlullah'a râci olması gerekir. Çünkü Allah onu başka bir ayette böyle isimlendirmiştir: “Doğrusu Allah, size bir zikir (uyaran, hatırlatan bir elçi) indirmiştir. (Talak, 10,11)”. Burada onu zikir diye isimlendirmiştir. Buna göre anlamı şöyle olur: “..kendilerine bir elçi geldiğinde.” Zikrin burada Resûlullah'ın vaazı ve onları günahlardan sakındırması olması da mümkündür. Onun vaazını zikir diye isimlendirmiş olur. O zikri de Allah, kendine izafe etmiş olur ki, asıl fail odur ve Resulü'nün de yaptıklarını takdir edendir.¹⁰⁵

“Bu söylediklerimizden, muhdes “mahlûk demektir” diyerek, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerin sözlerine reddiye vardır” diyen İbnü'l-Mülakkın, “zikr”ın Resul'e de “ilm”e de yorumlanabileceğini, “Bilmiyorsanız zikir ehline sorun. (el-Enbiya,7)” ayetini delil getirerek belirtir. Azamet anlamına gelebileceğini “Sâd, zikir ve azamet sahibi Kur'an'a andolsun. (Sâd, 1)” ayetini baz alarak; namaz anlamına gelebileceğini, “Allah'ın zikrine, namaza koşun. (el-Cum'a, 9)” ayetini gerekçe göstererek; şeref anlamına da gelebileceğini, “o senin ve kavmin için bir zikirdir/şereftir. (ez-Zuhuf, 44)” ayetine dayanarak belirtmektedir.¹⁰⁶

Buhârî'nin, Kur'an'ın mahlûk değil ancak muhdes olmasının caiz olduğu sonucunu çıkardığını söyleyen İbnü'l-Mülakkın, yukarıda da görüldüğü gibi bu görüşe karşı çıkmış ve gerek dilsel, gerekse Kur'an'dan delil getirerek itirazını gerekçelendirmeye çalışmıştır. Tartışmayı daha da genişleterek bazı kelimelerin bu ayet hakkında şöyle dediklerini aktarır: “Burada muhdes olan kadim zikir değil, o zikrin getirilişi ve inzalidir. Zira Kur'an'ın Hz. Peygamber'e indirilişi parça parça olmuş, nüzülü belirli zaman aralıklarıyla meydana gelmiş olduğu için indiriliş süreci muhdestir.”¹⁰⁷

B. İbnü'l-Mülakkın'ın Rü'yetullah Konusuna Yaklaşımı

Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahih*'inde rü'yetullah konusuna tahsis edilmiş sadece bir bab bulunmaktadır. Bu da Kitabü't-Tevhid içerisinde 24. bab olup “Yüzler vardır o gün pırıl pırıl, Rablerine bakarlar. (el-Kiyame, 22-23) ayeti hakkındaki bab.” adını taşımaktadır.

Bu bab içinde rü'yetullah ile ilgili gelen bazı rivayetler şöyledir: “Bize Amr b. Avf, Halid ve Hüşeym'den, onlar İsmail'den, o Kays'tan, o Cerir'den şöyle nakletti: Hz. Peygamber, ayın on dördüncü gecesini, parlayan dolunaya bakıp buyurdu ki: Şu ayı nasıl net görüyorsanız, ahirette Rabbinizi de böyle açıkça göreceksiniz. Güneş doğmadan ve batmadan önceki namazları kaçırmamak elinizden geliyorsa, kesin-

104 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 502.

105 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 503.

106 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 503.

107 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 503.

likle kaçırmayıp kılınız.”¹⁰⁸

Bize Abdülaziz b. Abdullah, İbrahim b. Sa'd'dan, o İbn Şihab'dan, o Ata b. Yezid el-Leysi'den, o Ebu Hureyre'den Peygamber'in (sas) şöyle buyurduğunu haber verdi: İnsanlar “Ey Allah'ın Resulü! Kıyamet günü Rabbimizi görecek miyiz?” diye sordular. Hz. Peygamber “Bulutuz bir günde, öğle vaktinde güneşi görme hususunda bir itişip kakışmanız olur mu?” diye sordu. Ashab: “Hayır!” deyince: “Bulutuz (dolunaylı) gecede ayı görmekte itişip kakışmanız olur mu?” diye tekrar sordu. Ashab yine: “Hayır!” deyince: “Nefsim yed-i kudretinde olan Zat-ı Zülcelale'ye yemin olsun ki, Rabbinizi görme hususunda da hiçbir itişip kakışmanız olmayacak.”¹⁰⁹

Ayrıca bu babda Allah'ın kıyamet günü müminleri toplayacağı ve onların da Allah katında kendilerine şefa'at edecek birini arayacakları ile ilgili, Haccac b. Minhal'ın Hemmam b. Yahya'dan, onun Katade'den, onun Enes'ten, onun da Hz. Peygamber'den rivayette bulunduğu uzunca bir hadis de kaydedilmiştir.¹¹⁰

Yine bu babda Ubeydullah b. Sa'd b. İbrahim'in amcasından, onun babasından, onun Salih'ten, onun İbn Şihâb'dan, onun Enes'ten, onun da Hz. Peygamber'den, “Sizler Allah'a ve Resülüne kavuşuncaya kadar sabrediniz. Şüphesiz ben havz başında olacağım” buyurduğunu naklettiği bir rivayet bulunmaktadır.¹¹¹

Yine bir başka rivayette Sâbit b. Muhammed'in Süfyân'dan, onun İbn Cüreyc'den, onun Süleyman el-Ahvel'den, onun Tâvûs'tan, onun İbn Abbâs'tan, onun da Hz. Peygamber'den “...Göklerin, yerlerin ve bunların içinde olanların nuru sensin. Hak sensin. Hak olan sözüdür. Hak olan vâ'didir. Sana kavuşmak haktır. Cennet haktır. Cehennem haktır...”¹¹² buyurduğunu nakledilmektedir.

Başka bir rivayette de “Yusuf b. Musa'nın, Ebû Üsâme'den, onun el-A'meş'ten, onun Hayseme'den, onun Adıyy b. Hatim'den onun da Hz. Peygamber'den “Sizden her bir kimseye Rabb'i arada bir tercüman ve Rabbini görmekten perdeleyen bir hicâb olmaksızın, muhakkak konuşacaktır” buyurduğunu haber verdiği geçmektedir.¹¹³

İbnü'l-Mülakkın, Buhârî'nin söz konusu ayetler ve bu babdaki hadisleri delil getirerek müminlerin cennette Rablerini göreceklerini ifade ettiğini, ancak bu hususun âlimler arasında ihtilaflı olduğunu nakleder. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ile ümmetin cumhurunun ahirette Allah'ın görüleceğini caiz gördüklerini ancak Hariciye, Mu'tezile ve bazı Mürciilerin ise bunu kabul etmediklerini kaydeder.¹¹⁴

İbnü'l-Mülakkın, rü'yeti kabul etmeyenlerin rüyet konusunda görülenin

108 Buhârî, Tevhid, 24.

109 Buhârî, Tevhid, 24.

110 Bkz. Buhârî, Tevhid, 24.

111 Buhârî, Tevhid, 24.

112 Buhârî, Tevhid, 24.

113 Buhârî, Tevhid, 24.

114 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 322.

muhdes ve bir mekânda olması gerektiği için böyle düşündüklerini belirtmektedir. Onlara göre ayetteki (ناظرة) kelimesi (منتظرة) şeklinde yani “beklerler” anlamındadır. İbnü'l-Mülakkın ise böyle bir yaklaşımın dil bilmezlikten kaynaklandığını ve (ناظرة) kelimesinin (انتظار) yani bekleme anlamına gelmesinin Arapça gramer açısından isabetli olmadığını ifade eder.¹¹⁵

Dil ve gramer noktasından bu yoruma karşı gelen İbnü'l-Mülakkın, cennet ehli için beklemenin düşünülemediğine, cennet ehli için bekleme fiilinde bir sıkıntının olacağı ve cennetin de sıkıntı yeri olmamasını delil olarak getirir. Ona göre itibar ve tefekkür anlamında olması da isabetli olmaz. Zira cennet itibar ve tefekkür yeri değildir. Aynı kelimenin rahmet ve şefkat anlamına alınmasını da doğru bulmaz. Buna göre geriye sadece o kelimenin gözlerle görme anlamına gelmesinin uygun olacağı kalmaktadır. Bunun da kelimcilerin çoğunun takip ettikleri görüş olduğunu ifadelerine ekler.¹¹⁶

Görülen şeyin muhdes olacağı düşüncesine fasid bir düşünce diye karşı çıkan İbnü'l-Mülakkın; rü'yetin görülene göre durumu, ilmin maluma göre durumu gibidir, der. Maluma müteallık ilmin hâdis olması nasıl gerekmiyorsa, görülene göre rü'yet de aynı durumda olur ve görülenin hâdis olmasını gerektirmez, ifadelerini kullanır.¹¹⁷

el-En 'âm 103. ayette geçen (لا تدركه الابصار) “Onu gözler göremez” ifadesi ve el-A'râf 143'te geçen (لن تراني) “Beni göremeyeceksin” ifadelerini delil göstererek rü'yeti kabul etmeyenlere şöyle cevap verilebileceğini belirten İbnü'l-Mülakkın'a göre bu ayetlerin rü'yet ile ilgisi yoktur. Zira bu ifadeler âmm lafızlardır. el-Kıyame, 22-23'teki ifade (يومئذ/o günde) ise hâssdır. Buna göre “Onu gözler göremez” ifadesi “dünyada onu gözler göremez” demektir. Zira el-Kıyame 22-23'teki ifadede “يومئذ/o günde” geçmektedir ki, burada kastedilen ahirettir. “Beni göremeyeceksin” ifadesi de, “dünyada göremeyeceksin” demektir.¹¹⁸

İbnü'l-Mülakkın, rü'yetullah konusunda ehl-i sünnetin görüşünü destekleyen ve kesin ifadeler kullanan İbnü't-Tin'in rü'yet konusundaki hadislerin ya manen mütevatir veya sahâbeden kimsenin inkar etmediği meşhur haberler olduğunu ve rü'yetin olmayacağına dair delil olmadığını söylediğini nakleder.¹¹⁹

Sahâbe ve tâbiün döneminden rü'yet inkarcılarının ortaya çıkışına kadar rü'yetin gerçekleşeceğini ifade eden hadislerden dolayı rü'yet meselesinin, müslümanlarca kabul gören bir husus olduğunu vurgulayan¹²⁰ İbnü'l-Mülakkın, rü'yeti inkar etmek gayesiyle tevil yaptıklarını belirttiği Mu'tezile'yi şöyle eleştirmiştir:

115 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 323.

116 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 324.

117 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 325.

118 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 325.

119 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 325.

120 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 325.

“Mu'tezile bu haberi, rü'yetin anlamını ‘bilmek/علم’ olarak tevil edip müminlerin kıyamet günü Allah'ı zarurî olarak bilecekleri şeklinde açıklar. Halbuki bu hatalı bir yaklaşımdır. Zira rü'yet, bilmek anlamında olursa iki mef'ul alması gerekir. ‘Zeyd’i alim gördüm’ demek gibi. Yani onu alim biri bildim, demektir. ‘Onu kalkmış gördüm’ dediğinde ise burada gözün görmesi anlaşılır.”¹²¹

Öte yandan Cerîr'in rivayetindeki ‘عیانا/açıkça’ kaydının karışıklığı kaldırdığını belirten İbnü'l-Mülakkın şöyle devam eder: “Çünkü rü'yet عیانا ile zikredildiğinde ilim anlamına gelmez. Bu Resulullah'ın (s.a.s.) müminlere bunu müjdelemesidir. Bu durum rü'yet ile ilgili anlamın müminlere has olması gerektiği sonucunu verir. Ancak ‘Allah'ı bilmek’ hususu ise sadece müminlere has olmayıp onlar ile kafirler arasında müşterektir.”¹²²

Rü'yettullah ile ilgili ihtilafın sonucunda dört görüşün ortaya çıktığını söyleyen İbnü'l-Mülakkın o görüşleri şöyle özetler: “Buna göre Ehl-i Hak, kıyamet günü kafirlerin değil de müminlerin onu görecekları düşüncesindedirler. Mu'tezile ve Cehmiyye böyle birşeyin imkansız olduğunu, mümin veya kafir kimsenin onu göremeyeceğini söyler. İbn Sâlim el-Basrî ise mümin veya kafir, herkesin onu göreceği kanaatindedir. Kitabü't-Tevhid sahibi de kafirlerden bazısının lezzet duymasızın imtihan için görecekları, bu durumun onları tard etmek ve kovmak için Allah'ın onlarla konuşması gibi olduğunu ifade eder. Yine o, rü'yetin cehennemine içine doğru köprü kurulmasından önce gerçekleşeceği düşüncesindedir.¹²³ Buna da Ebu Said'in hadisini delil getirmektedir.”¹²⁴

Ehl-i Hak olarak nitelendirdiği ehl-i sünnet'in delilinin şu ayet olduğunu ifade eder: “Hayır, o gün onlar Rablerini görmekten mahrum olacaklardır (el-Mutaffifin, 15). Ayeti yorumlama sadedinde şöyle devam eder: “Bu ayet kafirlerin Allah'ı göremeyeceğini haber verir. Buhârî'nin zikrettiği “o gün parlayan yüzler vardır, Rablerine bakacaklardır” ayeti, o parlayan yüzlerin aydınlık ve ışık saçan yüzler olduğunu ve Rablerine bakacaklarını ifade etmektedir. Bu kayıt kafirlerin onu göremeyeceklerini bildirmektedir.”¹²⁵

Rü'yettullah konusunu işlerken İbnü'l-Mülakkın, Allah'ın görüneceği sureti hakkında da çok geniş bilgiler aktarmakta ve açıklamalarda bulunmaktadır.¹²⁶

Ebu Said hadisindeki تضارون ifadesi ile ilgili dilsel tahlillere giren İbnü'l-Mülakkın, farklı okunması durumunda (şeddeli/şeddesiz) veya لاتضمام şeklinde okunması durumunda da bu kelimenin, hep aynı anlama geleceğini belirtir.¹²⁷

121 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 327.

122 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 327.

123 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 327.

124 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 328.

125 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 328.

126 Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 330-332.

127 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 340.

Adiy b. Hâtim hadisindeki tercüman kelimesinden de yola çıkarak şöyle bir açıklamada bulunur: “Tercüman’ın çoğulu teracimdir. Kelamı başka bir dilde açıklayan demektir. Burada rü’yetin ispatı ve onun kullarıyla konuşacağı, yarattıkları ile arasındaki perdeyi kaldıracağı, onlara tecelli edeceği anlamı vardır.¹²⁸ Bu onun, kulları ile arasındaki hicapları geçip ortaya çıkması şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü böyle bir şey cisimlerin vasıflarından olduğundan Allah için düşünülemez. Hicabı kaldırması demek, yarattıklarının gözünden kendisini görmelerini engelleyen şeyi gidermesidir. Kafirlerin aksine müminler onu göreceklerdir. el-Mutaffifin, 15. ayeti buna delildir. Hicab burada “onu görmeye engel şey” demektir. Nitekim o şeyin zıddını yapmış olsa onu göreceklerdi. O şeyi/engeli de sadece müminler onu görsün diye yapmıştır.¹²⁹”

Rüyetullah ile ilgili Mücessime ile de tartışmaya giren İbnü'l-Mülakkın şu yorumda bulunur: “Adn cennetinde insanlar ile Rablerine bakmaları arasında Allah’ın vechinde büyüklük ridası vardır,¹³⁰ ifadesine gelince; buradan Mücessime’ye Allah’a cisim ve mekan izafe etmeleri hususunda delil çıkmaz. Zira böyle bir şey onun için düşünülemez. Ridadan maksat onu görmeyi engelleyen bir şey olabilir. Bu alet olduğu sürece onu göremezler. Buna mecazen rida denmiştir. Yoksa cisimlere has böyle bir özellik onun için düşünülemez.”¹³¹

SONUÇ

Temel hadis kaynakları içinde, özellikle ümmetin kabulüne mazhar olmuş Buhârî’nin *el-Camiü’s-Sahih*’i üzerine birçok şerh kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de oldukça hacimli olan *et-Tavzih Li Şerhi'l-Câmiü’s-Sahih* adlı şerhtir. İbnü'l-Mülakkın tarafından hazırlanan bu eser, değişik konuları ilgili gördüğü rivayetler çerçevesinde ele almıştır. Özellikle kelimelerine da yine ilgili rivayetler bağlamında genişçe yer vermiştir. Zira şârihlerin kendi dönemlerindeki itikadî, siyasî, sosyal ve kültürel olaylardan etkilenmeleri doğaldır. Bunun yanında o devirdeki ilmi tartışmalardan uzak kalmaları da çok zordur.

Müslüman âlimler arasında sert tartışmalara sebep olmuş kelimelerinde Halku'l-Kur’ân ve Rü’yettullah öne çıkmaktadır. Bu iki konu, özellikle Selefîyye ve Ehl-i Sünnet âlimleri ile Mu'tezile arasında ciddi görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Bu tartışmalar değişik ilim dallarında ortaya çıkmış eserlere konu olduğu gibi hadis şerhlerinde de kendine yer bulmuştur.

Bu çalışmada bir hadis şârihi olarak, İbnü'l-Mülakkın’ın hadis şerhinde Halku'l-Kur’ân ve Rü’yettullah konularına yaklaşımı incelenmiştir. Bunun neticesinde görülmektedir ki, İbnü'l-Mülakkın; Tavzih adlı şerhinde, bazen selefi bir

128 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 350.

129 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 350.

130 Buhârî, Tefsir, Rahman Suresi (55) babı.

131 İbnü'l-Mülakkın, *Tavzih*, XXXIII, 350-351.

tavır içerisinde olup öğretme veya şüpheleri giderme amacıyla yaptığı açıklama ve alıntılar haricinde te'vilden uzak duran tefvîz taraftarı bir duruş sergilemektedir. Yani bu tavrıyla selefî ve hadisçilerin takip ettikleri yolu izlediği ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan birçok yerde kendi görüşlerini açıklamaktan çekinmemiş, mensubu bulunduğu Eş'arîlik mezhebine uygun bir şekilde te'vil yoluna başvurduğu görülmüştür. O, böyle durumlarda geniş açıklamalara girmekte, karşı çıktığı veya reddettiği görüşleri de vererek ciddi bir tartışma üslubu içerisinde, görüşlerini delilleri ile gerekçelendirmektedir. Bu da onun, şerhinde genel olarak takip ettiği bir yöntem gibi görünmektedir.

Eleştirel bakış açısına sahip olduğu çok fazla söylenemese de bazı yerlerde tenkidî bir metot uyguladığı bir gerçektir. Özellikle konuyla ilgili bölümler çerçevesinde bir yerde Buhârî'nin görüşünü tenkit etmesi dikkate değerdir.

İbnü'l-Mülakkın gibi birçok alanda eser vermiş bir âlimin, değişen zaman ve şartlarda farklı tavırlar sergilemesi, onun ilim alanında bağınazlıktan uzak oluşunu ve bilimsel esnekliğini de gösterir.

KAYNAKLAR

- Adam, Hüda verdi, "İslam Kelamında Rûyetullah ve İbn Arabî'nin Görüşleri", <http://www.angelfire.com/ct2/hudaverdi/directormakale/RUYETULLAHVEIBNARABI.htm> 16.06.2014.
- Akdemir, Hikmet, "Taberî'ye Göre Rûyetullah Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: III, ss. 7-26.
- Akoğlu, Muharrem, "el-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname* VIII, 2005/2, ss. 13-32.
- Altundağ, Mustafa, "Kelamullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelam-ı Nefsî-Kelam-ı Lafzî' Ayırımı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), ss. 149-181.
- Aydınlı, Osman, "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru", *İslamî İlimler Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, Bahar 2006, ss. 39-57.
- Bağdadî, Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fıglalı, TDV Yay., Ankara, 2001.
- Baltacı, Burhan, "Yunus 10/26. Ayette Yer Alan 'Ziyade' Kelimesinin 'Ruyetullah' Olarak Anlaşılmasında Ehl-i Sünnet İnancının Etkisi", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 8, S. 24, ss. 293-304.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Çetinkaya, Mehmet, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî*, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer, *Kitabü'r-Rû'ye*, nşr. İbrahim Muhammed el-Ali-Ahmed Fahri er-Rifaî, Zerka, 1990.
- Dârimî, Osman b. Saîd, *er-Redd Ale'l-Cehmiyye*, Tahk. Bedr el-Bedr, ed-Dârü's-Selefiyye, Kuveyt, 1985.
- Dârimî, Osman b. Saîd, *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Saîd Alâ Bişr el-Merisi el-Anîd*, Tahk. Muhammed Hâmid el-Faykî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1358.
- Dehlevî, Abdülaziz, *Bustânu'l-Muhaddisîn*, Çev. Ali Osman Koçkuzu, T.D.V. Yay., Ankara, 1997.

- Ebû Gudde, Abdulfettâh, Mes'eletü Halkı'l-Kur'an ve Eseruha Fî Sufûfî'r-Rüvâti ve'l-Muhaddisin ve Kütübî'l-Cerhi ve't-Tadil, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut Trz.
- _____, "Halk-ı Kur'an Meselesi", Çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XX, ss. 307-321.
- Efendioğlu, Mehmet, "Şerh (Hadiste Şerh)" *DİA*, XXXVIII, 559.
- Güzel, Abdurrahman, "Buhari ve Halku'l-Kur'an Meselesi", *Büyük Türk - İslam Bilgini Buhari - Uluslararası Sempozyum- Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Kayseri, 1987.
- Hansu Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat Yay., Ankara, 2004.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Battâl el-Bekrî (ö.449), *Şerhu Sahihi'l-Buhârî I-X*, Tahk. Ebu Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003.
- İbn Hacer, el-Askalânî (ö.852), *Fethu'l-Bârî Bi Şerhi Sahihi'l-İmâm Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî*, I-XIII, Tahk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad, 1420.
- İbn Huzeyme, Ebu Bekr Muhammed b. İshâk, *Kitabu't-Tevhid ve İsbâtü Sfatî'r-Rabb Azze ve Celle*, I-II, Tahk. Abdulaziz b. İbrahim eş-Şehvân, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1994.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, Tahk. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Darü'l-Vefa, el-Mansûra, 2005.
- İbnü'l-Mülakın, Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali (ö. 804), *et-Tavzih Lişerhi'l-Câmii's-Sahih*, I-XXXVI, Thk. Dârü'l-Felâh ekibi, Vizaretü'l-Evkâf veş-Şüûnî'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Katar, 2008.
- _____, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, Thk. Nureddin Şerîbe, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1994.
- _____, *el-Bülğa Fî Ehâdisi'l-Ahkâm*, Thk. Muhyiddin Necib, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk, Trz.
- Kandemir, M. Yaşar, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, VII, s. 119.
- Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I-II, Dârü İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, Trz..
- Kırbaşoğlu, M. Hayri, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilâflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitabü'l-Burhan fî Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:XXVIII, Ankara 1986, ss. 427-444.
- Kinânî, Abdülaziz b. Yahya, *el-Hayde ve'ntisarü'l-Menhecî's-Selefi*, et-Tev'iyetü'l-İslamiyye, Cize, Trz.
- Klimoviç, L. İ., "Kur'an'ın Mahlûk Olmadığı Doğması", Çev. M. Kemal Atik, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2003), ss. 161-172.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yay., Ankara 1989.
- _____, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Matürîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu't-Tevhid*, Thk. Fethullah Halif, Darü'l-Câmiati'l-Mısıriyye, İskenderiyye, Trz..
- Öğmüş, Harun, "Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, Güz 2009, ss. 17-44.
- Özarslan, Selim, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yettullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11 sayı. 1 ss. 275-294.
- Özel, Ahmet, "İbnü'l-Mülakın", *DİA*, XXI, İstanbul 2000.
- Özer, Salih, *Endüslü İbn Battal ve Buhârî Şerhi*, Araştırma Yay., Ankara 2007.
- Pakiş, Ömer, "Rü'yettullah ile İlişkilendirilen Ayetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdi Abdulcebbar ve Zemahşerî Örneği)", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2001/2), ss. 55-79.
- Sâbunî, Nureddin, *el-Bidaye fî Usûlî'd-Din*, nşr. Bekir Topaloğlu, DİB Yay., Ankara 1995, s. 41-43.
- Sandıkçı, Kemal, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.

- Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdirrahman, *ed-Dav'ül-Lâmi Liehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII, Dârü'l-Ciyl, Beyrut, 1992.
- Suyûtî, Celalüddin Ebü'l-Fazl, *Hüsnü'l-Muhadara Fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1967.
- Tok, Fatih, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, 2012, ss. 245-267.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'an", *DİA*, XV, İstanbul 1997.
- Yeşilyurt, Temel "Ru'yetullah", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008.
- Yıldırım, Ramazan, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal –İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, Sayı: 1 Ocak-Nisan 2011, ss. 49-69.
- Zenbil, Ramazan, *İmam Buhârî*, Nebevi Hayat Yay., İstanbul, 2013.
- Adam, Hüdaverdi, "İslam Kelamında Rü'yetullah ve İbn Arabî'nin Görüşleri", <http://www.angelfire.com/ct2/hudaverdi/directormakale/RUYETULLAHVEIBNARABI.htm> 16.06.2014.